

Милоголова И. О праве собственности в пореформенной крестьянской семье. 1861-1900 гг // Вестник Московского университета. Сер.8, История.- 1999.- №1. - С. 22-32; Присяжнюк Ю. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (др. пол. XIX – поч. XX ст.) // УІЖ.- 1999.- №3. - С. 24; Присяжнюк Ю. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (др. пол. XIX – 1905р.) // УІЖ. – 2000 -№5. - С. 88,89,95; Орлик В. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії // УІЖ.- 2004. - №2. - С. 119; Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі України в XIX – поч. XX ст. - К., 2004. - С. 80-106; Амосов А.И. Эволюция денежной системы России // Вопросы истории. - 2003. - №8. - С. 93; Борисович С. Реалізація чиншової реформи в Подільській губернії // УІЖ.- 2005.- №2. - С. 78.

С.І. Іскра

КАТОЛИЦЬКІ ЗГРОМАДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОДІЛЛЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

В останні десятиліття ХХ ст. на теренах Поділля починають розбудовуватись римо-католицькі парафії, які довгий час за роки войовничого атеїзму були в занепаді. Відновлення не лише літургійної, але й просвітницької діяльності багатьох чернечих орденів сприяє духовному відродженню мешканців краю, налагодженню зв'язків з одновірцями в інших державах, вихованню толерантності та релігійної терпимості. Звичайно, історія відносин між православними та католиками на Поділлі знає багато темних сторін. Представники обох християнських конфесій припускалися і кривавих помилок, і зневаги один до одного, і викривлень та спотворень фактів. За сучасних умов є важливим відновлення історичної справедливості у визначенні місця та ролі католицьких інститутів в духовному житті краю. Цей процес, на думку автора, слід починати з вивчення діяльності католицької церкви з часів її появи на території Поділля.

В сучасній історичній та культурологічній літературі тема діяльності римо-католицьких парафій в містах середньовічного Поділля є малодослідженою. Найбільш відомою і авторитетною для науковців стала праця російського історика Митрофана Симашкевича¹. Та знайомство з дослідженнями польських учених дозволяє висловити думку про те, що багато фактів у роботі росіянина спотворено та викривлено. М.Симашкевич був вірним православним і ставився до католиків з ненавистю та неповагою, що не могло не вплинути на викладення історичного матеріалу та суб'єктивність висловлень.

Окрему, дещо уривчасту інформацію про функціонування римо-католицьких парафій та монастирів в містах середньовічного Поділля можна віднайти в дослідженнях, присвячених подільській дієцезії, ксьондза В.Марчинського², А. Пшезджецького³, В.Гурського⁴, А.Ролле⁵. Про становлення Кам'янець-Подільської дієцезії йдеться мова у роботі В.Абрахама⁶, чий спостереження, однак, є досить поверхневими. Певну інформацію про межі Кам'янець-Подільської дієцезії до періоду Новітнього часу дає дослідження ксьондза Б.Кумора⁷. Досить скупа інформація на тему діяльності католицької церкви на теренах Поділля в добу Середньовіччя спорадично з'являється в історичних розвідках М.Балінського, Т.Ліпінського⁸ та А.Яблоновського⁹, а також в монографії пера А.Прусевича¹⁰. Українські та російські дослідники, зазвичай, применшували значення католицьких інституцій як на Поділлі, так і в Україні взагалі. На сьогоднішній день так і не з'явився науковий аналіз проблеми. Тема заснування та функціонування католицької дієцезії до 1434 р. розглядається в історичних розвідках нашого сучасника, професора педагогічної академії м. Краків Тадеуша М.Трайдоса, який працює над дослідженням діяльності Кам'янець-Подільської дієцезії¹¹.

Метою даної статті стало, спираючись на дослідження польських науковців, визначення головних віх діяльності католицької церкви на теренах середньовічного Поділля, які досі не набули системного наукового вигляду у вітчизняних історичних дослідженнях. Брак нових праць з історії католицизму в цьому регіоні пов'язаний зі знищенням архіву Кам'янець-Подільської дієцезії, яка була скасована російським царським урядом у 1866 році і відновлена лише 1991 року. Так, 16 січня 1991 року Римський Понтифік Іоан Павло II призначив єпископом відродженої єпархії священика Яна Ольшанського, котрий осів у Кафедральному костьолі під заступництвом св. Петра і Павла у Кам'янці-Подільському. Окремі документи були знайдені у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка. Наявність нових цікавих документів в архівах Києва та Проскурова (Хмельницької обл.) засвідчує Т.М.Трайдос¹². В архівах м. Проскурів зберігаються документи подільського деканату з початку ХІХ ст.

Утвердження католицької церкви на Поділлі відповідало політичним інтересам польського королівства, під владою якого знаходився край. Польська корона прагнула також і релігійного впливу

на місцеве населення. Саме цей факт і дозволив М.Симашкевичу іронічно зауважити, що для малоросійського народу ніхто не зробив стільки зла, як „хан кримський та папа римський”¹³. Католицизм російський дослідник називає „страшним гігантом”, який постійно загрожував із заходу, і на чолі якого стояла багато чисельна орда монахів¹⁴. Можна погодитись з істориком лише в тому, що католицьку церкву у XIV- першій половині XV століть представляли здебільшого дійсно ченці, додавши до цього лише двох католицьких чернечих орденів. В цей час на Поділлі була розгорнута діяльність домініканських і францисканського чернечих орденів. Домініканські монастирі знаходились у Кам’янці-Подільському, Смотричі та Червонограді, а єдиний францисканський – знову ж таки у Кам’янці-Подільському. Кількість католицьких парафій у цей період невідома, задокументованими є тільки діяльність двох з них – у Кам’янці-Подільському та Брацлаві. Ініціаторами заснування монастирів були здебільшого литовські князі Коріатовичі, які вважаються одними із перших поборників католицької віри у подільському краї.

В дослідженнях М.Абрахама знаходимо відомості, що брати францисканці прибули з Польщі приблизно в середині XIV ст. і заснували монастир Марії Діви у Кам’янці. В архівних документах зберігається інформація, що приблизно в часи появи цього ордену у місті діяла паломницька місія¹⁵. Польський історик полемізує з М.Симашкевичем, який стверджує, що францисканці прибули у Кам’янець близько 1320 р., коли місто було під впливом татар. Перша згадка про францисканський монастир датується 1345 роком. Князі Коріатовичі допомагали монахам у залагодженні політичних та господарських справ. Та жодної згадки про конкретного засновника монастиря дослідники не знайшли. А.Прусевич доводить, що францисканський костюл є найдавнішою спорудою католицької церкви у місті¹⁶. Згідно з папськими привілеями, що розповсюджувались на місіонерську діяльність, монастирю наділили клаптик землі, який був не настільки великий, щоб приносити суттєвий прибуток у монастирську казну. Тому спочатку Коріатовичі, а потім представники „нації католицької”, тобто звичайні міщани-поляки та шляхта допомагали убогому ордену, який існував на їх невеликі пожертви.

Кам’янецькі францисканці мали постійні стосунки із монастирями свого ордену, які знаходились на території Молдови. Вони мали спільну організаційну структуру - місіонерський вікаріат, який підкорявся єдиному генералу ордену і з 1387 р. поділявся на львівський і молдавський куші.

Домініканський орден на Поділлі почувався значно краще братів-францисканців. Таке явище було розповсюджене на всіх російських землях, на Волині і Київщині, що належали польській короні. Домініканців польський уряд вважав єдиною силою католицького апостольства на захоплених землях. Умови появи ордену домініканців в XIV ст. на Поділлі оповиті таємницею. Власна домініканська історіографія переконана, що перші брати-законники прибули до краю разом з Коріатовичами¹⁷ та оселились у Новгородку, де фактично й існувала їх місія. Вона була ліквідована після смерті Гедиміна у 1341 р. Першими домініканцями на Поділлі були німці. Все, що відомо про наступних домініканців, що з’явилися у краї після 1370 р., це те, що вони вже походили виключно з Польщі. Перший монастир було засновано у Смотричі поблизу найдавнішої резиденції Коріатовичів¹⁸. Засновником монастиря вважають Єржи Коріатовича. Конкретні дати заснування ані домініканського монастиря Вознесіння Діви Марії у Смотричі, ані монастиря Святого Миколая у Кам’янці невідомі. Висувається лише гіпотеза, які сприяли створенню монастиря у Смотричі Єржи та Олександр Коріатовичі, а діяв він з 1375 р. Однак, В.Марчинський висуває спірну думку про те, що домініканці-поляки з’явилися на Поділлі раніше за Коріатовичів, у 1360 р.¹⁹ Обидва монастирі з моменту своєї фундації належали до польської провінції. З 1375 р. вони увійшли до складу російського вікаріату польської провінції.

Князі Коріатовичі не лише сприяли заснуванню домініканських монастирів, але й зробили їм щедрі подарунки. Так, домініканці у Смотричі отримали від Єржи млин з працівниками, а від Олександра – орне поле від млину вздовж ріки аж до мосту та частину лісу від Смотрича до села Ходорково²⁰. В історичних дослідженнях розповідається про уміле господарювання ченців домініканського ордену. Так, викорчувавши частину лісу, вони заснували село Мнихівку²¹. Найкращі прибутки давала робота млина. Домініканці на смотрицьких землях також ловили рибу, створювали пасіки, займалися різними ремеслами і торгівлею. Мешканці міст і приміських господарств зобов’язані були за „давнім правом” нарівні з вільними холопами із сіл платити данину, допомагати в охороні, транспортних послугах, роботах у замку, виконувати функції „кликуш” (осіб, які сповіщали про війну) тощо. Громаду домініканців у другій половині XIV ст. складали поляки та німці. Доля цього згромадження у XVст. була трагічною: монастир неодноразово зазнавав погромів від татар. Як

свідчить А.Ролле, лише в цьому столітті на території Поділля відомо принаймні тринадцять татарських набігів²².

Домініканський монастир у Кам'янці був значно біднішим. Скоріш за все, його заснуванню сприяли польські міщани-католики. У 1401 р. кам'янецькі домінікани отримали від Свидригайла господарство у селі Зубровка (Зубровче) біля міста над Смотричем. За такий щедрий подарунок добродій попросив чернечу молитву до Святого Миколая за весь рід Ольгердовичів²³.

Також достовірно невідомо, коли був заснований і домініканський монастир у Червонограді. М.Симашкевич стверджує, що його фундація також належить Коріатовичам приблизно 1370 р.²⁴. Однак цей монастир не фігурує у польських документах провінції ордену від семидесятих років XIV ст. Як і інші монастирі, він утримувався пожертвами та дарунками на церковні цілі представниками католицької громади.

Незважаючи на існування кам'янецької місії організації, головна релігійна, а згодом і просвітницька діяльність серед місцевого населення була зосереджена в руках чернечих орденів. Слід також зазначити, що, не дивлячись на функціонування чернечих громад у Червонограді та Смотричі, католицькі парафії у цих місцях виникли лише у другій чверті XV ст., тобто приблизно через 80 років після заснування домініканських монастирів. Їх становлення пов'язують з інтенсивною міграцією поляків, які з рідного краю подалися на щедрі подільські землі.

З праць істориків та архівних документів відомо, що до кінця XV ст. в Кам'янець-Подільській дієцезії було засновано лише 9 католицьких парафій. П'ять з них були засновані польською шляхтою, а чотири - за ініціативи мешканців міст та королівських замків²⁵. Та лише про дві парафії – Кам'янець-Подільську та Брацлавську – збереглися згадки в архівних документах. Сама ж дієцезія була створена 1384 року і розвивалась поступово згідно вимог канонічного права. Першим єпископом став Олександр (1384-1410). Про цього священника мало що відомо, бо його діяльність згадується лише в одному історичному документі. Його наступником став прелат дієцезії познанської Андрій, який правив у Кам'янці дуже короткий час – з 1411 до 1413 року. Третім єпископом став виходець з краківської дієцезії Збігнев з Лапонова (1413-1427). Єпископ Збігнев був відомим не лише релігійним, але й політичним і громадським діячем.

Довгий час усі парафії, священники та єпископи існували за рахунок добровільних пожертв польської шляхти. Лише в 1434 р. четвертий кам'янецький єпископ Павло з Боянчиць отримав від короля Казимира IV дозвіл на утримання десятинного податку з 35 сіл кам'янецького і смотрицького повітів, що надало дієцезії певної матеріальної самостійності²⁶. Єпископ Павло також був поляком з краківських земель, але з плебейської - міщанської або хлопської родини. Таким чином, усі перші єпископи походили з польського кліру. Четвертий єпископ відіграв важливу роль у боротьбі польської шляхти на Поділлі за остаточну інтеграцію краю з Польською Коронаю і утворення Подільського воєводства.

Б.Кумор зауважує, що протягом усієї першої половини XV ст. кам'янецька дієцезія функціонувала без курії (за винятком персоналу канцелярського) і лише у 1454 р. єпископ Миколай Лабунський з великими труднощами скликав першу капітулу²⁷, а постійна колегія католицька була заснована тільки у 1485 р. Католицькі парафії у XV ст. були лише в містах і біля польських замків. Костьоли, зазвичай, будувались дерев'яні. Це століття було складним в історії католицизму на теренах краю. Поділля спустошували навали загарбників. Вогнищами палали не лише замки, села і міста Поділля, але й монастирі та храми. Саме тому в дослідженнях польських істориків не знаходимо описання храмового та монастирського будівництва цього періоду.

В роботах усіх польських дослідників знаходимо зауваження, що католицизм на теренах середньовічного Поділля був слабким конкурентом церкви православної, що дозволяє піддати сумніву думки М.Симашкевича про загрозу латинства. Навіть описи від другої половини XVI ст. вказують, що на Поділлі було 208 парафій католицьких, з яких 160 були сільські (на 650 усіх подільських сіл). Один католицький священник обслуговував 4 сільських парафії²⁸. У XV ст. кількість селян-католиків була дуже мало чисельною, що гальмувало створення розвиненої парафіяльної мережі. У процесі уніфікації Поділля з устроєм Польщі католицька церква спиралась лише на підтримку місцевої польської шляхти і міщанства.

У дослідженнях польських учених, присвячених середньовічному Поділлю, на жаль, немає ніяких відомостей про культурно-просвітницьку діяльність католицьких громад на теренах краю. Автори акцентують свою увагу на політичній і громадській діяльності католиків, структурі парафіяльних і дієцезіяльних організацій, господарському укладу чернечих орденів тощо. Відродження католицької церкви у сучасній Україні потребує різностороннього вивчення історії католицизму, особливо в тих регіонах нашої держави, де він має глибоке коріння. Усвідомлення

місця і ролі католицьких релігійних громад в історії подільського краю надасть можливість реально оцінити позиції сучасної католицької церкви у політичному і культурному житті України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Симашкевич М.Римское католичество и его иерархия в Подолии.- Каменець-Подольськ, 1872.: Типографія Подольського Губернського управління. – 600 с.; 2.Marcynski W. Statystyczne, topograficzne i histooryczne opisanie guberni podolskiej.- T.I-III.- Wilno,1820-1823; 3.Przedziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina,obrazy miejsc i czasow.-T.I-II.-Wilno, 1841; 4.Gorski W.Pobog. Powiat mohylowski w guberni podolskiej.- Krakow,1903; 5.Rolle A.J. Zameczki podolskie na kresach multanskich.-Warszawa,1880; 6.Abraham W. Zalozenie biskupstwa lacinskiego w Kamencu Podolskim// Ksiega pamiatkowa ku szci 250 rocznicy zalozenia Uniwersytetu Lwowskiego przez krola Jana Kazimierza w 1661r.-Lwow,1912; 7.Kumor B. Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939).-ABiMK 19, 1969; 8.Balinski M., Lpinski T. Starozytna Polska.- t.II.-Warszawa,1846; 9.Jablonowski A. Ziemie ruskie, Wolyn i Podole.- Warszawa,1889; 10.Prusiewicz A. Kamieniec Podolski, szkic historyczny.-Kijow- Warszawa,1915; 11.Trajdos T.M. Kosciol katolicki na Podolu (1340-1434) //Kamieniec Podolski.Studia z dzijow miasta i regionu.- T.I.- Krakow,2000.- S.129–157; Trajdos T.M. Parafie katolickie w miastach krolewskich sredniowiecznego Podola// Scriptura custos memoriale. Prace historyczne.-Poznan,2001; 12.Trajdos T.M. Parafie katolickie w miastach krolewskich sredniowiecznego Podola// Scriptura custos memoriale. Prace historyczne.- Poznan,2001; 13.Симашкевич М.Римское католичество и его иерархия в Подолии.- Каменець-Подольськ, 1872.: Типографія Подольського Губернського управління. – С.161; 14.Там само.-С.162; 15.Abraham W. Powstanie organizaacji Koscila lacinskiego na Rusi.-Lwow,1904.- S. 192, 235-237, 284, 332; 16.Prusiewicz A. Kamieniec Podolski, szkic historyczny.-Kijow- Warszawa,1915. – S.59; 17.Baracz S.Rys dziejow zakonu kaznodziejskiego w Polsce.-Lwow,1861.- T.2.-S.354-355; Wolyniak (Gizycki J.M.) Wiadomosci o dominikanach prowincji litewskiej.- Krakow,1917.- S.137; 18.Trajdos T.M. Kosciol katolicki na Podolu (1340-1434) //Kamieniec Podolski.Studia z dzijow miasta i regionu.- T.I.- Krakow,2000.- S.137; 19.Marcynski W. Statystyczne, topograficzne i histooryczne opisanie guberni podolskiej.- T.I- Wilno,1820.- S.184; 20.Wolyniak (Gizycki J.M.) Wiadomosci o dominikanach prowincji litewskiej.-Krakow,1917.- S.160; 21.Jablonowski A. Ziemie ruskie, Wolyn i Podole.- Warszawa,1889.- s.106; 22.Rolle A.J. Zameczki podolskie na kresach multanskich.-Warszawa,1880.- c.13-15; 23.Trajdos T.M. Kosciol katolicki na Podolu (1340-1434) //Kamieniec Podolski.Studia z dzijow miasta i regionu.- t.I.- Krakow,2000.- s.141; 24.Симашкевич М.Римское католичество и его иерархия в Подолии.-С.507; 25. Kumor B. Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939).-ABiMK 19, 1969.-S.342; 26.Abraham W. Powstanie organizaacji Koscila lacinskiego na Rusi.-Lwow,1904.- s. 35; 27.Kumor B. Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939).-ABiMK 19, 1969.-S.343; 28.Jablonowski A. Ziemie ruskie, Wolyn i Podole.- Warszawa,1889.- C.50-51.

Н.О. Лаас

КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ АРНОЛЬДА ТОЙНБІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ РАДЯНСЬКИХ ТА ПОСТРАДЯНСЬКИХ ВЧЕНИХ

Перша половина ХХ ст. явила світу унікальну особистість у галузі теоретичного осмислення історії – Арнольда Джозефа Тойнбі. Поява його праці „Дослідження історії” поклала початок цивілізаційному напрямку в історичній науці. Про безперечне значення та актуальність його досліджень свідчить надзвичайно потужна історіографія, присвячена його творчому доробку. Західні спеціалісти у своїх оцінках відзначалися строкатою різноманітністю від відвертого захоплення та наслідування до нещадної критики і повного неприйняття ідей англійського мислителя. Поява такого твору не могла залишити байдужими і радянських вчених, оскільки висновки, що зробив А. Дж. Тойнбі, фактично суперечили формаційному підходу. Зацікавленість тойнбіанською схемою історії проявлялася у певні періоди і знайшла своє логічне продовження вже в пострадянському просторі.

Зважаючи на актуальність даної теми та неперехідний інтерес вчених до поглядів та ідей А. Дж. Тойнбі, ми поставили собі за мету проаналізувати та систематизувати праці дослідників його творчості, виявити проблеми та перспективи подальшого вивчення цієї теми.

Питання історіографії теоретичного спадку А. Дж. Тойнбі неодноразово піднімалися серед науковців, зокрема тут слід виділити праці В. Хачатуряна¹ та Г. Мартинюка². Останній у 1998 р. захистив дисертацію про проблему оцінки концепції А. Дж. Тойнбі в історіографії. І якщо В. Хачатурян звертався лише до західної критики, то Г. Мартинюк розширив масштаб свого дослідження до світового рівня, а також фактично вперше зробив спробу оцінити вплив А. Дж. Тойнбі на сучасну українську історичну науку.

У радянській науці аналіз теоретичної концепції англійського мислителя розпочався після Другої світової війни. Сформувався багато різних шкіл „тойнбізнавства”: московська (Е. Араб-Огли,